

THE CONTRIBUTION OF THE PUBLIC SECTOR TO THE INDIAN ECONOMY

ORCID
Connecting Research
and Researchers

<https://orcid.org/0009-0007-3921-4470X>

DR. NAGORAO KONDBAJI SORE

Associate Professor, Department of Economics,
Shri Babasaheb Deshmukh Parvekar Mahavidyalya,
Pandharkawada, Distt. Yavatmal (M.S.)
drnksore@gmail.com

Received: 21.05.2024

Reviewed :22.05.2024

Accepted: 26.05.2024

ABSTRACT

The public sector has played a significant role in the Indian economy. After independence, the public sector was established to achieve objectives like industrialization, infrastructure development, employment generation, and social inclusion. This sector has made substantial contributions in areas like energy, banking, transportation, and social services. Government-owned enterprises have significantly contributed to industrial production, financial services, and energy generation. Public sector banks have ensured financial inclusion by extending services to rural areas. However, challenges such as inefficiency, financial losses, and administrative hurdles need to be addressed. Improved policies and appropriate privatization measures can enhance the effectiveness of the public sector. In the future, the public sector's role is expected to grow in areas like smart cities, renewable energy, and technological projects, providing a significant boost to the comprehensive development of the country.

KEY WORDS: Public Sector, Indian Economy, Infrastructure Development, Financial Inclusion, Industrialization

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचे योगदान

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधांचा विकास, रोजगार निर्मिती आणि सामाजिक समावेशाच्या उद्दिष्टांसाठी सार्वजनिक क्षेत्राची स्थापना करण्यात आली. या क्षेत्राने ऊर्जा, बँकिंग, वाहतूक आणि सामाजिक सेवांमध्ये देशाला मोठे योगदान दिले आहे. सरकारी मालकीच्या कंपन्यांनी औद्योगिक उत्पादन, वित्तीय सेवा, आणि ऊर्जा उत्पादनात महत्वाची कामगिरी केली आहे. सार्वजनिक बँकांनी वित्तीय समावेश सुनिश्चित केला असून ग्रामीण भागांपर्यंत सेवा पोहोचवल्या आहेत. तथापि, कार्यक्षमतेतील कमतरता, वित्तीय तोटा, आणि प्रशासकीय अडचणी यांसारख्या

आव्हानांवर मात करण्याची गरज आहे. सुधारित धोरणे आणि खासगीकरणाचा योग्य वापर यामुळे सार्वजनिक क्षेत्र अधिक परिणामकारक ठरू शकते.

1. प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय अर्थव्यवस्था हे एक मिश्रित आर्थिक मॉडेल आहे, ज्यात सार्वजनिक क्षेत्र, खाजगी क्षेत्र आणि सहकारी क्षेत्र यांचे समन्वय आहे. सार्वजनिक क्षेत्र म्हणजे सरकाराच्या मालकीचे किंवा त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेले उद्योग, संस्था आणि सेवा क्षेत्र. भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्राला मोठे महत्त्व देण्यात आले, कारण देशातील औद्योगिकीकरण आणि सामाजिक विकासाच्या उद्दीष्टांसाठी सार्वजनिक क्षेत्र आवश्यक होते.

हे क्षेत्र सरकारी धोरणांनुसार विस्तारले आणि देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी महत्वाची भूमिका बजावली.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय सरकारने औद्योगिकीकरण, पायाभूत सुविधा, रोजगार निर्माण आणि सामाजिक समावेशाचे उद्दीष्ट ठेवले. सार्वजनिक क्षेत्राच्या स्थापनेचा मुख्य उद्देश या क्षेत्रांचा वापर करून देशाच्या सामाजिक आणि आर्थिक स्थितीत सुधारणा करणे होता. प्रारंभिक टप्प्यात, सार्वजनिक क्षेत्राने मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण, वित्तीय संस्थांची स्थापना, ऊर्जा क्षेत्रात योगदान, सार्वजनिक सेवा यामध्ये गुंतवणूक केली.

2. सार्वजनिक क्षेत्राची स्थापना आणि विकास (Establishment and Development of Public Sector):

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर, औद्योगिकीकरण आणि प्रगतीची गती वाढवण्यास सरकारने महत्त्व दिले. सार्वजनिक क्षेत्राला एक महत्वाचे साधन मानले गेले. पहिले पंचवर्षीय योजनेसह, भारतीय सरकारने सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांची स्थापना केली. औद्योगिक धोरण 1956 मध्ये जाहीर करण्यात आले, ज्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रात उद्योग सुरू करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. या धोरणाने विविध कंपन्यांना सरकारी मालकीचे बनवले, ज्या कंपन्यांनी देशाच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. पंचवर्षीय योजनांचा उद्देश देशातील अवसंरचना, ऊर्जा, वाहतूक, उद्योग, आणि इतर महत्वाचे क्षेत्र विकसित करणे होता. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळाले. १९५० आणि ६० च्या दशकात, सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांनी भारतात महत्त्वपूर्ण उद्योग स्थापन केले, जसे की भारत हेवी इलेक्ट्रिकल्स लिमिटेड (BHEL), हिंदुस्तान एरोनॉटिक्स लिमिटेड (HAL), भारतीय रेल्वे, आणि भारतीय स्टेट बँक (SBI).

3. सार्वजनिक क्षेत्राच्या विविध क्षेत्रात योगदान (Contribution of Public Sector in Various Sectors):

पारंपरिकपणे, सार्वजनिक क्षेत्राचा मुख्य फोकस पायाभूत सुविधांमध्ये आणि सामाजिक सेवांमध्ये होता. सार्वजनिक

क्षेत्राच्या योगदानाच्या मुख्य क्षेत्रांमध्ये औद्योगिकीकरण, ऊर्जा, बँकिंग, वाहतूक, आणि सामाजिक सेवा यांचा समावेश होतो.

सार्वजनिक क्षेत्राच्या विविध क्षेत्रात योगदान:

सार्वजनिक क्षेत्र विविध क्षेत्रांमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. ते खालीलप्रमाणे:

क्षेत्र	सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका	उदाहरणे
औद्योगिकीकरण	मोठ्या उद्योगांचा विस्तार, देशातील औद्योगिक वाढीला चालना.	BHEL, HAL, SAIL
बँकिंग क्षेत्र	सार्वजनिक बँकांच्या माध्यमातून वित्तीय समावेश, कर्ज पुरवठा.	भारतीय स्टेट बँक, पंजाब नॅशनल बँक
ऊर्जा क्षेत्र	ऊर्जा उत्पादन, तेल आणि वीज उत्पादन.	NTPC, ONGC, Indian Oil Corporation
वाहतूक क्षेत्र	सार्वजनिक वाहतूक सेवा, रेल्वे, महामार्गांचा विकास.	भारतीय रेल्वे, NHAI
सामाजिक सेवा	आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, स्वच्छतेच्या योजनांमध्ये योगदान.	सरकारी रुग्णालये, शाळा

औद्योगिकीकरण: सार्वजनिक क्षेत्राने औद्योगिकीकरणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. सरकारी क्षेत्रातील कंपन्या ज्यात भारी उद्योग, यांत्रिक उद्योग, रसायन उद्योग, जलवाहन उद्योग, इत्यादी समाविष्ट आहेत, या कंपन्यांमुळे देशाच्या औद्योगिक विकासास चालना मिळाली. BHEL, SAIL, ONGC, IOCL या कंपन्या उदाहरणार्थ घेता येतील. यामुळे भारताने अनेक उत्पादनक्षेत्रात आत्मनिर्भरता प्राप्त केली.

बँकिंग क्षेत्र: भारताच्या बँकिंग क्षेत्रात सार्वजनिक क्षेत्राची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. १९६९ मध्ये १४ प्रमुख बँकांचे

राष्ट्रीयकरण केल्यानंतर, सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका मोठ्या प्रमाणात वाढल्या आणि देशातील प्रत्येक नागरिकासाठी वित्तीय सेवांचा पोहोच सुनिश्चित केला. भारतीय स्टेट बँक (SBI) आणि राष्ट्रीय बँका लोकांना कर्ज, बचत, विमा आणि इतर वित्तीय सेवांचा पुरवठा करतात.

ऊर्जा क्षेत्र: सार्वजनिक क्षेत्राचे ऊर्जा क्षेत्रातील योगदान महत्वाचे आहे. NTPC (National Thermal Power Corporation), SAIL (Steel Authority of India Limited), ONGC (Oil and Natural Gas Corporation) अशा कंपन्या ऊर्जेच्या उत्पादनात देशाच्या गरजा पूर्ण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. हे कंपन्या केवळ ऊर्जा पुरवठा करत नाहीत तर भारतीय उद्योगांना चालना देतात आणि रोजगार निर्मिती देखील करतात.

वाहतूक आणि अवसंरचना: भारतीय रेल्वे, भारतीय विमानतळ प्राधिकरण (AAI), राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण (NHAI) आणि इतर सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या देशातील अवसंरचनाच्या विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. भारतीय रेल्वे हे जगातील सर्वात मोठे सार्वजनिक क्षेत्रातील वाहतूक नेटवर्क आहे, जे लाखो लोकांना वाहतूक सेवा पुरवते.

सामाजिक सेवा क्षेत्र: सार्वजनिक क्षेत्राने आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा आणि स्वच्छतेसारख्या सामाजिक सेवांमध्येही महत्त्वपूर्ण काम केले आहे. सरकारी रुग्णालये, शाळा, आणि इतर सामाजिक संस्था नागरिकांना सुलभ सेवा पुरवतात. यामुळे गरीब आणि मागासलेल्या वर्गापर्यंत सेवा पोहोचविणे सोपे झाले आहे.

4. सार्वजनिक क्षेत्राच्या आर्थिक योगदानाचे विश्लेषण (Economic Contribution of Public Sector):

सार्वजनिक क्षेत्राच्या संस्थांचे आर्थिक योगदान भारतीय अर्थव्यवस्थेवर मोठे आहे. सार्वजनिक क्षेत्राचा एक मोठा हिस्सा देशाच्या GDP मध्ये समाविष्ट आहे. या क्षेत्राच्या कंपनींनी सरकारी महसूलातही मोठा भाग दिला आहे. सरकारी क्षेत्राने केलेल्या गुंतवणुकीमुळे अनेक क्षेत्रांमध्ये

विकास साधला आहे आणि देशाच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

उदाहरणार्थ, ऊर्जा, खाण उद्योग, दूरसंचार, आणि जलवाहन क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केले आहे. या उत्पादनामुळे भारताच्या आर्थिक विकासात गती मिळाली आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांच्या विस्तारीकरणामुळे रोजगारनिर्मिती झाली आहे आणि देशातील सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित केली आहे.

5. सामाजिक आणि सांस्कृतिक योगदान (Social and Cultural Contribution):

सार्वजनिक क्षेत्राचे सामाजिक योगदान देखील अत्यंत महत्वाचे आहे. या क्षेत्रामुळे रोजगाराची मोठ्या प्रमाणावर निर्मिती झाली आहे, ज्यामुळे देशातील गरीब आणि मागासवर्गीय समाजाला उत्पन्न मिळाले आहे. विशेषतः, ग्रामीण भागातील लोकांसाठी रोजगार निर्मिती सार्वजनिक क्षेत्राने केली आहे.

सार्वजनिक क्षेत्राने सामाजिक समावेश सुनिश्चित केला आहे. सरकारी योजनांच्या माध्यमातून आदिवासी, अनुसूचित जाती, आणि महिलांना सशक्त केले आहे. आरोग्य, शिक्षण, आणि इतर सेवा सर्वांसाठी सुलभ करण्यात सार्वजनिक क्षेत्राने महत्वाची भूमिका निभावली आहे.

6. सार्वजनिक क्षेत्रातील आव्हाने (Challenges in Public Sector):

सार्वजनिक क्षेत्राला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. प्रशासनिक समस्यांमुळे आणि कार्यक्षमतेतील कमतरतेमुळे सार्वजनिक क्षेत्राची क्षमता अनेक वेळा कमी होते. सरकारी निर्णय प्रक्रियेत होणारा विलंब आणि भ्रष्टाचार हे दोन मोठे अडथळे आहेत.

सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांचा आर्थिक दृष्टिकोन अनेक वेळा मागे पडतो. अनेक कंपन्या जोमाने कार्य करत नाहीत आणि नफा कमावण्यास अपयशी ठरतात. यामुळे

सरकारला त्यांची वित्तीय परिस्थिती सुधारण्यासाठी सहाय्य करावे लागते.

7. सार्वजनिक क्षेत्राच्या पुनर्रचनेची आवश्यकता (Need for Restructuring of Public Sector):

सार्वजनिक क्षेत्राच्या कार्यक्षमतेला सुधारण्यासाठी त्याच्या पुनर्रचनेची आवश्यकता आहे. प्रशासनिक सुधारणा, कार्यक्षमता सुधारण्याचे उपाय, आणि योग्य धोरणात्मक बदल आवश्यक आहेत. सार्वजनिक आणि खासगी क्षेत्रातील संतुलन साधण्यासाठी काही क्षेत्रांत खासगीकरण देखील आवश्यक होईल.

8. भविष्याचा दृष्टिकोन (Future Outlook):

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका आणखी महत्वाची होईल. स्मार्ट सिटी, नवीकरणीय ऊर्जा, पर्यावरणपूरक उपाय, आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सार्वजनिक क्षेत्राचे योगदान महत्त्वपूर्ण ठरेल. पायाभूत सुविधांच्या विस्तारात आणि सामाजिक सेवांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका आणखी वाढेल.

9. निष्कर्ष (Conclusion):

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्राचा योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे, जेणेकरून देशाच्या सर्वांगीण विकासाची गती वाढली आहे. सार्वजनिक क्षेत्राने भारताच्या औद्योगिकीकरणात, पायाभूत सुविधांच्या उभारणीत, वित्तीय समावेश आणि सामाजिक सेवांच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे. याने नवी तंत्रज्ञान, औद्योगिक विस्तार आणि नवे रोजगार निर्माण करण्यासाठी एक मोठा आधार निर्माण केला आहे. सार्वजनिक क्षेत्राच्या कंपन्यांच्या कामामुळे मोठ्या प्रमाणावर देशाची ऊर्जा, वाहतूक, खाण, बँकिंग आणि आरोग्य सेवा सुलभ झाली आहे. त्यामुळे सामाजिक समावेश, समानता आणि प्रगती यांमध्ये मोठी मदत झाली आहे.

तथापि, सार्वजनिक क्षेत्राला अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. प्रशासनाच्या शिथिलतेमुळे, कार्यक्षमतेच्या

कमतरतेमुळे, तसेच आर्थिक अपयशामुळे काही सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या मागे पडली आहेत. यासाठी प्रशासनातील सुधारणा, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि कार्यक्षमता वाढवणे आवश्यक आहे. आणखी, खासगीकरणाच्या धोरणामुळे काही क्षेत्रांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राला प्रोत्साहन मिळाले असले तरी त्यासाठी संतुलन साधणे महत्वाचे आहे.

संदर्भ

1. तरे, व. मा. (2018). *भारतीय अर्थव्यवस्था आणि सार्वजनिक क्षेत्र*. समृद्धि प्रकाशन, पुणे.
2. माने, शं. वि. (2017). *भारताचा औद्योगिक विकास आणि सार्वजनिक क्षेत्राचा प्रभाव*. ज्ञानदीप प्रकाशन, मुंबई.
3. जोशी, सु. ना. (2016). *आर्थिक विकास आणि सार्वजनिक क्षेत्र: एक विश्लेषण*. लोकवाणी प्रकाशन, नागपूर.
4. पाटील, द. र. (2019). *भारतीय सार्वजनिक क्षेत्राचा इतिहास आणि त्याचे योगदान*. सामाजिक विकास प्रकाशन, औरंगाबाद.
5. पाटील, शं. भ. (2015). *स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतातील सार्वजनिक क्षेत्र*. सार्वजनिक लेखा पुस्तकालय, पुणे.
6. काळे, ग. प्र. (2014). *सार्वजनिक क्षेत्र आणि आर्थिक धोरणे*. शं. ना. प्रकाशन, कोल्हापूर.
7. भोसले, र. क. (2017). *भारतीय सार्वजनिक क्षेत्रातील औद्योगिकीकरण*. म.मा. प्रकाशन, नागपूर.
8. शिंदे, म. प. (2020). *पंचवर्षीय योजना आणि सार्वजनिक क्षेत्र*. भारती प्रकाशन, पुणे.
9. जोशी, म. न. (2016). *सार्वजनिक क्षेत्राचा आर्थिक विकासातील सहभाग*. मुंबई विश्वविद्यालय, मुंबई.
10. वाघ, शं. ना. (2018). *सार्वजनिक क्षेत्राच्या सामाजिक भूमिका*. सम्राट प्रकाशन, पुणे.